

Л. О. Корчевна

доктор юридичних наук, професор,
завідуюча кафедри конституційного права та правосуддя
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

СУТНІСТЬ ТА ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНОЇ І СОЦІОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ ПРАВА

У 1909 році голова вітчизняної психологічної школи права Лев Петражицький відзначав: «Першим і головним завданням розроблення наукової теорії права є формулювання відповідного поняття, поняття права... Визначення поняття права є у сучасному правознавстві... ще предметом пошуку... Визначення права в юридичному смислі непридатне у якості вихідного положення і принципу для опрацювання наукової теорії права» [1, с. 199, 203, 419-436]. І далі: «Фактично сучасна юриспруденція є головним чином і переважно офіційно-правовою юриспруденцією, і вона опрацьована і вихована на основі вивчення і застосування офіційного права ... Це догматична юриспруденція» [1, с. 202, 585]. Приведені міркування Петражицького не втратили своєї актуальності до цього часу.

З огляду на сказане очевидно, що у характері праворозуміння знаходяться витoki проблемності правознавства. З урахуванням цього завдання даної статті полягає в тому, щоб проаналізувати психологічний і соціологічний підходи до права у їх взаємозв'язку з метою розкриття евристичного потенціалу цих підходів у з'ясуванні витоків, характерних властивостей, природи, функцій і призначення права у житті індивіда і соціуму. За зазначеними напрямками обрана проблема ще не стала об'єктом необхідної уваги з боку сучасних теоретиків права в Україні.

Якими характеристиками відзначається психологічний підхід до права? Своєрідною методологічною передумовою поняття права у Петражицького і його учнів є емотивна теорія мотивації. Психологи права критикували традиційні психологічні вчення. Об'єктом критики була обрана елементарна психологія. Згідно з цією психологією, усі вчинки, уся поведінка зводиться до єдиного шаблону мотивації, а саме до пізнання, відчуття і волі як елементів, з яких складається усе психічне життя, і точки зору емотивної психології такого єдиного шаблону нема і не може бути, а існує велика кількість і розмаїття видів і різновидів мотиваційних процесів. За Петражицьким, замість традиційного троїстого поділу

елементів психічного життя на пізнання, відчуття і болю, засадою психології і інших наук, які мають стосунок до психічних явищ — наук про право, про державу, про мораль, економіку і т. д., треба визнати поділ на: 1) двобічні, пасивно-активні переживання, мотори і подразнення — імпульсації або емоції; 2) однобічні переживання, які поділяються, своєю чергою, на: а) однобічно-пасивні, пізнавальні і чуттєві; і б) однобічно-активні, вольові. Імпульсації або емоції відіграють у житті тварин і людей роль головних і керівних психічних факторів пристосування до умов життя; інші однобічні елементи психічного життя виграють при цьому допоміжну, підпорядковану і службову роль [1, с. 22-23].

З'ясувавши природу емоції як такої, психологи права опрацьовують питання про класи емоцій і види мотивації. До першого класу емоцій вони відносять спеціальні емоції з їх відповідними акціями, а до другого класу — бланкетні емоції, також з їх відповідними акціями. Суть одна. Якщо має місце емоція, то вона прагне викликати відповідну акцію [1, с. 26-33].

Що стосується видів мотивації, то тут виокремлюються чуттєво-емоційна мотивація і інтелектуально-емоційна. Такі мотиваційні процеси, у яких беруть участь насолода і страждання у якості спонукань до тієї чи іншої поведінки, можна назвати чуттєво-емоційною мотивацією. Такі ж мотиваційні процеси, в яких беруть участь уявлення (чи інші інтелектуальні процеси: сприйняття, думки і т. д.) у якості спонукань до тієї чи іншої поведінки, можна назвати інтелектуально-емоційною мотивацією. Видами останньої є цільова, або телеологічна мотивація, об'єктна або предметна мотивація, а також акційні уявлення. Така мотивація, в якій діють акційні уявлення, котрі викликають апульсивні чи репульсивні емоції на користь чи всупереч відповідної поведінки, й називаються акційною мотивацією [1, с. 31-36].

Звертає на себе увагу вживання психологами права терміну «інтелектуальна емоція». Для традиційних психологічних вчень таке вживання було новацією, оскільки, на відміну від елементарної і асоціативної психології, обстоювалася цілісність емоцій. Це означало, що людина уся цілком, без лишку задіяна в пізнанні самої себе і соціуму, а саме: тілу властиві почуття, душі — прагнення, духу — основоположення. З урахуванням цього інтелектуальна емоція і є бланкетною, вищою емоцією. Вона утворює підставу для інтуїції. Інтуїція (лат. *intuition* — уважно дивлюсь) — 1) здатність безпосереднього розпізнавання істини без

обґрунтування доказами; 2) здогад, проникливість, що ґрунтується на попередньому досвіді. На підставі психологічного терміну «інтуїція» Петражицький опрацьовує вчення про інтуїтивне право.

У цьому місці викладу доцільно констатувати наступне. Бланкетні емоції складають істотні елементи моральних і правових переживань і викликають моральну і правову поведінку. Це найважливіший висновок, який обстоює Петражицький і у такий спосіб з'ясовує роль емотивної психології у розкритті природи моралі і права. Іншим важливим висновком є той, що цілісність інтелектуальної емоції є підставою для визнання права етичним феноменом. Усі етичні явища мислитель поділяє на імперативно-атрибутивні (право) і суто імперативні (мораль), інтелектуальний склад правових і моральних переживань різний. Так, у сфері правової свідомості мають місце двобічні, паристі суб'єктивні уявлення (суб'єкти зобов'язання — суб'єкти права) і об'єктні (об'єкти зобов'язання — об'єкти права). Інтелектуальний склад моралі у цьому відношенні бідніший, простіший, має не паристий, а простий, однобічний характер (лише суб'єкти зобов'язань, лише об'єкти зобов'язань, без суб'єктів, об'єктів домагань). Норми права є, з одного боку, зобов'язуючими, з другого боку — надаючими права, норми моралі — тільки зобов'язуючими. У моралі мають місце тільки однобічні зобов'язання, у праві — двобічні зв'язки між двома сторонами, борги одних, активно закріплені за другими, є їх правами. Такі зв'язки є правовідносинами, які на одних накладають зобов'язання, а другим надають права [1, с. 124-126]. На нашу думку, на подібні переконання Петражицького і його учнів значно вплинула німецька школа психології на чолі з Вільгельмом Вундтом. Традиція вважає першим психологом — експериментатором саме Вундта. В 1878 р. Вундт заснував першу лабораторію експериментальної психології. Методом експериментальної психології для мислителя була інтроспекція¹, тобто безпосереднє спостереження самих себе. Проводячи свої дослідження, він переконався, що інтроспекційний метод придатний лише для вивчення елементарних психічних функцій. Цей метод не застосовний до вивчення інтелектуальних і вольових процесів. їх

¹ Інтроспекція (від лат. *introspectore* — дивитися всередину) — це процес спостереження за діями власної психіки з метою виявити закони, які нею керують. Інтроспекція є підставою для матеріалістичної епістемології.

вивчення передбачає порівняльний і опосередкований аналіз результатів вищої діяльності, таких як язык, міфи, звичаї, релігія, мистецтво, право. Подібний аналіз ми знаходимо у багатотомній праці Вундта «Психологія народів». Останній том цієї праці був присвячений праву.

Головний висновок, до якого дійшов Вундт і його школа, полягав в тому, що вирішальним фактором поведінки людей є апперцепція¹. У такий спосіб були визначені закони психічної активності, які відмінні від фізичної каузальності [2, с. 110—190; 3, с. 25-58].

З огляду на сказане, очевидно, що Вундт був зорієнтований на фундаментальний поділ європейських наук на «науки про природу» і «науки про дух». Природничі науки об'єднані принципом каузальності тоді як гуманітарні — телеологічним або цільовим принципом. У межах цього поділу правознавство визнавалося «наукою про дух». Обстоюючи метафізичну психологію, Вундт тим самим розширив поняття досвіду, включно — правового, за рахунок поширення його з чуттєвої сфери на сферу духовну.

Як вже відзначалося, Петражицький визнавав авторитет Вундта і його школи. Інтелектуальні або бланкетні емоції Петражицького по своїй суті є апперцепцією, яку обстоював Вундт. Наслідком функціонування цих емоцій, як вже наголошувалося, було визнання права етичним або духовним феноменом. У підсумку психологічні погляди Петражицького і Вундта збігалися.

Визнання права феноменом етики спростовує твердження про психологію Петражицького як суто дескриптивне вчення. Ось міркування з цього приводу І. Ільїна: «...яскравий і виразний дескриптивний аналіз правового переживання складає не-

² Апперцепція (від лат. *ad* — поряд і *percipere* — сприймати чуттєво) — у логіці і теорії пізнання, починаючи з Лейбніца і Канта, те ж саме, що свідоме, розумне, осмислене, а не лише чуттєве сприйняття, або трансцендентальна апперцепція.

Перцепція — (від лат. *percipere* — сприймати чуттєво).

минути заслугу праць Петражицького. Проте, цей аналіз цілком не є вичерпним і замовчує про головне: про переживання об'єктивних елементів права... Смысл і цінність як самостійні предмети не розглядаються зовсім... [4, с. 172]. На нашу думку, опрацювання Петражицьким вчення про інтуїтивне право, а також про нормативні факти, свідчить про подолання ним суто дескриптивного підходу до пізнання права.

У цьому місці викладу ми підійшли до соціологічного вчення про право. Петражицький обстоює думку про право як «фактор і результат соціально-психічного життя». Право на підставі своєї природи зв'язане з соціальним життям. У який саме спосіб? Відповідь на це запитання потребує звернення до соціології. Соціологія (від лат. *societas* — суспільство грецьк. *logos* — вчення) — наука про соціальне (від лат. *socialis* — спільний, суспільний). Соціальний — назва всього міжлюдського, всього того, що зв'язане з сумісним життям людей, з різними формами їхнього опікування.

Засновником соціології був О. Конт. Він є творцем і самого терміну «соціологія». Головні положення цієї науки такі. Існує закон трьох стадій людської еволюції, індивідуальної і колективної. Згідно з цим законом, людство (як і душа окремого індивіда) проходить теологічну, метафізичну і позитивну стадії. «Вивчаючи розвиток людського розуму ... від першого його прояву до наших днів, — писав Конт в «Курсі позитивної філософії», — думаю, я відкрив великий основний закон, за яким з неминучою необхідністю можна встановити як шляхом наших раціональних доказів, так і шляхом уважного аналізу минулого, історичну достовірність. Цей закон полягає в тому, що кожне з наших основних понять проходить, необхідним чином, три теоретично різних стадії: стадію теологічну, або фіктивну, стадію метафізичну, або абстрактну; стадію наукову, або позитивну ... Звідси три типи філософії, чи концептуальних систем, узагальнюючих феномени, взаємно виключаючих одне одного. Перша — вихідний пункт, необхідний для людського розуміння (*intelligentia*), третя — фіксована і визначена стадія, а друга покликана служити у якості транзитного пункту» [5, с. 191-192].

На теологічній стадії феномени розглядаються як результати прямої невпинної дії надприродних агентів, більш чи менш багаточисельності. На метафізичній стадії зони пояснюються дією абстрактних сутностей, ідей або сил. «Тільки на позитивній стадії

людський дух, зрозумівши неможливість Досягнення абсолютного знання, не запитує більше, які джерело і доля Всесвіту, які внутрішні причини феноменів, а шукає і відкриває, поєднуючи маркування із спостереженням, їхні діючі закони, тобто незмінні зв'язки послідовності — схожості» [5, с. 192].

Такий закон трьох стадій — ключове поняття вчення Конта. Цей закон підтверджує — розвиток людини (кожний з нас теолог у дитинстві, метафізик у юності і фізик у зрілості). Не знаючи ні Віко, ні Гегеля, Конт, озброївшись законом трьох стадій, створює масштабну філософію історії, яка була ніби в стенограмі, всією еволюцією людства.

Тож, ми — на «позитивній» стадії. Теологічні і метафізичні методи нікого більше не приваблюють, хіба що, з гіркотою зауважує Конт в «Курсі позитивної філософії», у сфері соціальних явищ, але їхня недостатність усіма вже відчутна. Для побудови позитивної філософії необхідно надолужити цю останню прогалину. Треба здійснити кропітке дослідження суспільства, бо «наукова соціологія має стати єдиним міцним фундаментом для перебудови суспільства і подолання соціальних і політичних криз, які тривалий час переживалися усіма націями».

Для вирішення цієї невідкладної задачі необхідне створення «соціальної фізики», тобто наукової соціології. Тож соціологія для Конта є природничо-науковою дисципліною. Подібно до того як фізика встановлює закони природних феноменів, так соціологія встановлює закони суспільних феноменів. Як же можливо визнати ці закони? До них можна прийти, вважав Конт, трьома шляхами: спостереженням, експериментом і порівняльним методом. Вивчення соціальних фактів розпочинається з безпосереднього вписаного в теорію трьох стадій спостереження. Експеримент в соціології не такий простий, як в фізиці чи хімії, історичний метод створює єдиний міцний фундамент, на якому реально ґрунтується політична логіка.

Конт класифікує науки наступним чином. Вершиною науки є соціологія. Поклавши математику в основу, він розмістив науки за ступенем ускладнення: астрономія, фізика, хімія, біологія, соціологія. У цю схему не потрапили теологія, метафізика і мораль, бо перші дві не позитивні, а третя знаходить вирішення в соціології. Психологію Конт частково включає в біологію, частково — в соціологію. У підсумку Конт відмежовує соціологію від метафізики [5, с. 194-195]. Він заперечив апріорне знання і

метафізичні питання, які перебувають поза сферою спостережень.

Кінець XIX і все XX століття відзначаються усвідомленням вченими-соціологами меж каузального пояснення у соціології. Суспільство не в змозі відтворити себе, не створюючи ідеалу, який підноситься над емпіричною реальністю. Основні соціальні феномени: релігія, мораль, право, економіка є не чимось іншим, ніж системою цінностей, похідних від ідеалів, а відтак, соціологія «вбудована» в ідеал. Ідеал, а не суто факт, є власною сферою соціології. За такого підходу має місце соціологічне вивчення втілених у реальність позачасових, апріорних сутностей і цінностей. Це було реформою соціологічного методу. Започаткував цю реформу Макс Вебер. Сутність методології новітньої соціологічної науки полягала в інтерпретативному розумінні смислу соціальних фактів. Це була соціологія юдського духу [6, с. 495-535].

Якщо тепер повернутися до Петражицького, то, очевидно, що він скоріше на боці Вебера, ніж Конта. Люди соціальні з самого початку. Вони живуть у суспільстві, бо воно складає частку їхньої соціальної природи. Вочевидь, суто психологічний підхід до права не є вичерпним, а потребує й соціологічного підходу. Синтез психологічного і соціологічного вивчення права виразно відбивають поняття інтуїтивного права і нормативних фактів.

Сутністю інтуїтивного права у Петражицького і його учнів є імперативно-атрибутивне переживання. Це право констатує інтуїтивно-правова совість. Усвідомлення і переживання власної духовної гідності, честі, свободи вибору є індивідуальним переживанням кожного. Таке переживання існує в нас, а не поза нами. Проте, це є власним, індивідуальним переживанням кожним духовних, позачасових цінностей, таких, як совість, честь, гідність, свобода. Це актуалізує проблему духовної зрілості кожного індивіда. Інтуїтивне право має справу не з судженнями про те, що належить згідно з законами, а про те, що кому належить і має бути надане згідно з «совістю». У результаті, інтуїтивно-правові норми є вищими законами, які існують скрізь, завжди, стосовно всіх. Вони всезагальні, самоцінні, на відміну від часових і місцевих позитивних норм. На цій підставі інтуїтивне право синонімічне природному, і перше, і друге об'єднані принципом, що право у виточі — це сфера нормативної етики, а не суто каузальної науки.

Аналогічним є тлумачення і нормативних фактів. Нормативними фактами є такі складові частини інтелектуально-

емоційних переживань, які обумовлюють зміст і обов'язковість етичних, естетичних чи правових «диспозицій» [1, с. 412-419]. Іншими словами, можуть існувати факти, у яких знаходиться «підстава обов'язковості» певної поведінки, може існувати розум, логос або смисл фактів. У такий спосіб інтерпретовані нормативні факти утворюють підставу для вчення про джерела права. Види позитивного права не вичерпуються законом, звичаєм і судовим рішенням, як це звично вважають юристи. В змозі існувати стільки видів позитивного права, скільки видів нормативних фактів. Петражицький нараховує більше п'ятнадцяти видів позитивного права, які існували і існують в історії і практиці (закон, звичай, судова практика, книжне право, вчення юристів, експертиза, законодавчі висловлювання, правові приклади, договори, обіцянки, програмні дії, прецедент, визнання, юридичні прислів'я, звички і т. п. [1, с. 149-151].

Підіб'ємо підсумки, які впливають з викладеного вище критичного аналізу.

Роль емотивної психології у розкритті природи моралі і права полягає в тому, що нормативні або бланкетні емоції складають істотні елементи моральних і правових переживань і викликають моральну і правову поведінку. Сфера права і моралі є специфічним місцем нормативних або бланкетних емоцій і, відповідно, самодостатньої, автономної мотивації.

Суто психологічний підхід до права не є вичерпним, а потребує й соціологічного підходу. Люди соціальні з самого початку. Вони живуть у суспільстві, бо воно складає частку їхньої соціальної природи. Синтез психологічного і соціологічного підходів до права виразно відбитий у поняттях інтуїтивного права і нормативних фактів. Право є класом реально-психічних імперативно-атрибутивних явищ. Воно існує в нас, а не поза

нами. Проте, таке право є власним, індивідуальним переживанням кожним духовних, позачасових цінностей, таких, як совість, честь, гідність, свобода.

Стосовно перспектив подальшого опрацювання обраної проблеми, то такими варто вважати: емотивна теорія мотивації у зв'язку з відкриттям генетичного коду людини, роль бланкетних емоцій в психологічній теорії права, право і факт, дуалізм фактів і норм, аналітичні і синтетичні судження у правовій сфері.

Література

1. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. — СПб.: Лань, 2000. — 608 с.
2. Вундт В. Очерки психологии. — М., 1912. — 312 с.
3. Вундт В. Система философии. — СПб., 1902. — 380 с.
4. Ильин И. А. Собрание сочинений: В 10 т. — М., 1994. — Т. 4. — 624 с.
5. Реале Д., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Том 4. — СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1997. — 880 с.
6. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990. — 880 с.